

написів, а тільки оздоблення у вигляді трьох паралельних орнаментальних смужок. Припускають, що ця знахідка є прикладом недалого виготовлення дзвону й інструмент міг розбитися через погану якість відливання²¹.

Хімічний аналіз фрагментів дзвонів XI–XIII ст. виявив дуже великий (29,4%) вміст олова, шкідливий для дзвонів сляву високої якості. Високоолов'яниста бронза стає крихкою та набуває срібно-білого чи сірого кольору. Саме тому знайдені при розкопках залишки ранніх дзвонів завжди поставали «білого» чи «срібного» сляву²². Такий вигляд утворювався із давніх пір віру в те, що до сляву домішували срібло, і ця віра відображена в легендах про срібні дзвони²³ та переказах про секрети дзвонів сляву. Запанувало переконання про обов'язкове додавання до простої міді благородного металу задля чистоти й мелодійності звучання²⁴.

Великий злиток переплавленої дзвонів бронзи (17×12×6 см) знайшла 1965 р. експедиція Бориса Рибаківа (1908–2001) при розкопках давнього Путивля, приблизно в центрі дитинця XII–XIII ст. (г. зв. Городжа) в рудінах пожарища після монгольської навали 1239 р.²⁵ Вважають, що місце, де висів дзвін, горіло, через це він оплавився, упав і остаточно деформувався. Фрагмент, який вивезли в Інститут археології АН СРСР, описаний Шашкіною: великий уламок дзвонів бронзи, без ознак правильної форми, поверхня у вимках покрита буро-зеленою патиною²⁶. У першій літописній оповіді про Путивль (1146) заготовлено, що коли місто захопив кийвський князь Ізяслав Мстиславович (†1154) із союзниками, то був пограбований

²¹ Т. Шашкіна. О двух памятниках колокольного литья домонгольского времени, с. 362. Фрагменти зберігаються в археологічному відділі Національного історико-етнографічного заповідника *Львівська* (колишній обласний краєзнавчий музей).

²² Там само, с. 363.

²³ Із переказів відомо про віднайдені 1917 року в Богаревці на Закарпатті срібні дзвін з часів князя Ярослав Мудрого (В. Пачовський. *Срібна земля: Тисячоліття Карпатської України*. Нью-Йорк 1959, с. 24). За народними переказами, той дзвін богаревський церкві подарувала Анастасія, дочка Ярослава Мудрого, яка стала дружиною угорського короля Андраша (Ю. Балета. Дзвона срібного томін призабутий // *Карпатський край* (Ужгород 1991/12 лют.), с. 5). Переказ занотував Михайло Балета у 20-х роках XX ст. у Богаревці Іршавського району.

²⁴ Т. Шашкіна. О двух памятниках колокольного литья домонгольского времени, с. 363.

²⁵ Т. Шашкіна. Древнерусские колокола домонгольского времени, с. 132. Літописний Путивль як значний адміністративний і торгово-ремісничий центр займав важливу роль в обороні північних районів Київської Русі в X–XII ст. (*Полное собрание русских летописей (ПСРЛ) 2. Ипатьевская летопись. Изд. 2-е*. Санкт-Петербург 1908, с. 334; *Археология Украины РСР 3. Ранневосточный ивский та давньоруський періоди* / відп. ред. Василь Довженко. Київ 1975, с. 242–243.

²⁶ Т. Шашкіна. Древнерусские колокола домонгольского времени, с. 132.

двір власника Путивля, новгород-сіверського князя Святослава Ольговича (1106–1164). В описі розділеного на чотири частини майна згадано дзвони. Їх забрали із Вознесенської церкви разом з іншими скарбами: «І євангеліє ковано, и книги, и колоколы; и не оставиша ничтоже князя, но все раздѣлиша»²⁷.

Фрагменти 14 дзвонів віднайшла в 1957–1964 роках експедиція Михайла Картера (1903–1976) на теренах села Городище Шепетівського району Хмельницької області. Розкопане городище – це залишки містечка Волинської землі, що виникло приблизно в другій половині XII ст. і, як вважають, було літописним Ізяславлем. Знайдені пам'ятки матеріальної культури дають підстави вважати, що вони знаходилися в церкві, якій, мабуть, належала і частина дзвонів. Розкидані людські кістки свідчать, що люди, ймовірно, загинули під час погрому містечка монголо-татарами 1241 р. Два фрагменти дзвона знайдені в румовищі пожежі на глибині 0,6 м. При складанні вони утворюють нижню основу й біля чверті бокової стінки дзвона з діаметром основи – 38,1 см, товщиною стінки в ударній частині – 2,5 см (заввишки фрагменти всього 10–13 см). Уламки розбитого дзвона на неправильній формі, усередині видно нерівності відливання, ззовні він темно-бурий, у місці переходу плаща інструмента до основи мала декілька орнаментальним валиком²⁸. Підтвердженням того, що церква мала декілька дзвонів, є віднайдені їхні фрагменти на різній віддалі один від одного.

Два великих уламки стінки дзвонів знайшов 1964 року Леонід Алексєєв (1921–2008) у місті Мстиславлі (Могилівська обл. у Білорусі) при розкопках на Замковій горі, дитинці міста, що виникло в середині XII століття (1136) та було назване на честь князя Мстислава (1076–1132). Як один з крайніх центрів Смоленської землі, Мстиславль уникнув долі міст, що їх розорили в безперервних нападах степові кочівники. У XIII ст. воно вийшло до складу Литви. Обидва фрагменти²⁹ походять із шару першої половини цього століття та знайдені в сусідніх розкопках. Матеріали з них дали підстави вважати, що на рубежі XII–XIII ст. тут збудували церкву.

²⁷ *ПСРЛ*, т. 2, с. 334; *Археология Украинской РСР*, т. 3, с. 242.

²⁸ Т. Шашкіна. Древнерусские колокола домонгольского времени, с. 133–134.

²⁹ Шашкіна покликається на фонди Могилівського обласного краєзнавчого музею. На наш запит стосовно дзвонів давнього Мстислава області музею повідомили, що «ні у фондах нема дзвонів або їхніх фрагментів, ані в експозиції *Історія князя с IX в. до 1917 г.* не експонуються, оскільки їх нема». Щоправда, фото згаданого фрагмента дзвона XIII ст. є в експозиції Мстиславського історико-археологічного музею (Е. Шаткьо. *Колокольний звон Белой Руси: тысячелетие традиции*. Минск 2015, с. ХVІ).